

Aleksandra SzalaORCID: 0000-0002-8398-1590
(Uniwersytet Rzeszowski, Polska)

Wyjazdy Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny

Głównym celem niniejszego artykułu jest omówienie wyjazdów księżnej Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny. Jej życie było przeplatane bolesnymi momentami – w różnym wieku siedmiorga z ośmiorga jej dzieci zmarło w wyniku różnych chorób. W celu ratowania ich zdrowia wyjeżdżała do miejscowości uzdrowiskowych. Po śmierci dzieci nie zaprzestała wyjazdów. Podróżowała turystycznie, odwiedzała rozrzuconą po Europie rodzinę, odbywała wraz z mężem kuracje w różnych kurortach. Jej wyjazdy bardzo często wymagały dużej aktywności. Jak na ówczesne możliwości odbywała dalekie podróże, m.in. odwiedziła północną Afrykę, wypoczywała na Lazurowym Wybrzeżu czy wędrowała w Alpach.

Słowa kluczowe: uzdrowisko, wycieczka, choroby, Gräfenberg, Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna

Słownik języka polskiego z początków XX w. tak definiuje „podróż”: „droga, którą się odbywa, dążąc do miejsca odległego”¹. Ludzie podróżowali od zarania dziejów. Niezależnie od charakteru wyjazdu: w celach turystycznych, dla pobytu w uzdrowisku czy w przypadku całkowitej zmiany zamieszkania – podróże stały się preferowaną formą spędzania czasu wolnego przez wyższe klasy społeczne w XIX w. Podróże często stanowiły przeciwświat dla życia codziennego. Droga była celem. Często chodziło o ratowanie nadszarpniętego zdrowia. Od najdawniejszych czasów ludzie chorowali na przewlekłe lub nieuleczalne choroby. Medycyna nie zawsze potrafiła poradzić sobie z problemem. Dość często stawała się bezradna wobec schorzenia, z jakim musiała się zmierzyć. Troska o zdrowie stała się jednym z czynników rozwoju turystyki zdrowotnej. Od czasów oświecenia podróżowanie zaczęło być w modzie, ponieważ stanowiło ważny czynnik edukacji². Miejscowości wypoczynkowe wokół źródeł wód

¹ *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. IV, Warszawa 1908, s. 408.

² A. Aleksandrowicz, *Natura i cywilizacja. Podróż Izabeli Czartoryskiej do Anglii i Szkocji* [w:] tejsze, *Izabela Czartoryska. Polskość i europejskość*, Lublin 1998, s. 165–166.

mineralnych kwitły na terenie całej Europy. Nie brakowało odwiedzających, chcących skorzystać z wakacji rekonwalescencyjnych. Uzdrowiska zapewniały kuracjom różnorodne świadczenia zdrowotne. W ofercie znajdowały się nie tylko tradycyjne kąpiele, hydroterapia, ale również usługi medyczne oparte na najnowszej wiedzy medycznej. Z chorobami próbowano walczyć nie tylko za pomocą różnorodnych kuracji, ale również podróżami lub zmianą miejsca zamieszkania. Terapeutyczne działanie klimatu lub wykorzystanie surowców naturalnych (np. wód mineralnych, roślin, skał czy gleb) przy leczeniu różnych schorzeń są cenione do dzisiaj. Do najchętniej wybieranych miejsc uzdrowskowych należały położone u źródeł wód mineralnych (Gräfenberg, Karlsbad), obszary górskie (Alpy, Sudety) lub tereny w klimacie śródziemnomorskim (Włochy, Francja). Zagraniczne podróże lecznicze były stałym punktem w kalendarzach najznamienitszych przedstawicieli polskiej arystokracji. Dla niektórych „kuracjuszy” wyjazdy do uzdrowisk miały inny aspekt. Nie zawsze chodziło o poprawę zdrowia. Innym motywem tych wyjazdów była możliwość nawiązania nowych znajomości, odwrócenia uwagi od codziennych trosk, odpoczynek, dystans do problemów lub spraw³, a przede wszystkim pokazanie się w „towarzystwie” czy uczestnictwo w życiu artystyczno-kulturalnym⁴.

Wykorzystanie źródlanej wody do celów uzdrowskowych i leczniczych zostało udokumentowane od czasów prehistorycznych. Zanurzenie w wodzie to symbol oczyszczenia dla duszy i ciała wielu narodów; taką rolę spełniał np. Nil dla Egipcjan, Jordan dla Izraelitów czy Ganges dla Hindusów⁵. Hipokrates wysunął hipotezę, że przyczyną wszystkich chorób jest nierównowaga płynów ustrojowych⁶. Aby odzyskać równowagę, zalecano zmianę nawyków i środowiska. Aż do XIX w. leczenie koncentrowało się zatem na specjalnych źródłach, które w większości dokumentowano mitami i przypisywano im moc uzdrawiania. Medycyna uzdrowskowa i kąpielowa, tzw. **balneologia**⁷, obowiązywała do

³ N. Naimark-Goldberg, *Health, leisure and sociability at the turn of the nineteenth century: Jewish women in German spas*, „YearBook Leo BaeckInst” 2010, vol. 55, s. 64.

⁴ T. Stegner, „Zeszłego roku w Marienbadzie”. *Polscy kuracjusze w czeskich i śląskich kurortach w XIX wieku* [w:] *Polska w XIX i XX wieku – społeczeństwo i gospodarka*, red. W. Caban, M.B. Markowski, J. Muszyńska, M. Przeniosło, Kielce 2013, s. 124.

⁵ M. Fioranelli, R. Gianfaldoni, S. Gianfaldoni, T. Lotti, M.G. Rocca, G. Tchernev, U. Wolina, *History of the Baths and Thermal Medicine*, „Open Access Maced J Med”, Sci. 2017 Jul 25; 5(4), s. 566, dostępny w Internecie: <https://pdfs.semanticscholar.org/e069/80038c98ff2fb15a6b40f2312b06302351c4.pdf> [dostęp 7.01.2020].

⁶ A. Jaroszevska, *Hippocrates na nowo poznany*, „Ethics in Progress Quarterly” 2012, vol. 3, s. 138, dostępny w Internecie: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4ku-MVt25HvcJ:https://pressto.amu.edu.pl/index.php/eip/article/download/10459/9998+&cd=1&hl=pl&ct=clnk&gl=pl&client=firefox-b-d> [dostęp 7.01.2020].

⁷ „Dziedzina wiedzy medycznej zajmująca się badaniami i praktycznym stosowaniem naturalnych metod leczniczych wykorzystujących wody mineralne, gazy i peloidy”. I. Ponikowska,

końca XIX w. jako niezbędny i uznany kierunek medycyny. Dodatkową specjalnością dla uzdrowisk była polityka na wysokim szczeblu. Słynni mężowie stanu, będąc na leczeniu, jednocześnie negocjowali traktaty, planowali wojny czy zawierali sojusze⁸. Wśród przedstawicieli polskiej arystokracji korzystających z wyjazdów do wód mineralnych położonych za granicą była księżna Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna. W podróże udawała się głównie ze względu na wątpliwe zdrowie dzieci i dla podratowania własnego zdrowia. Zagraniczne wyjazdy do uzdrowisk wpisały się na stałe w jej kalendarz zajęć. Odbywała je z dużą częstotliwością, dopóki nie zmarło siódme z ośmiorga dzieci. W późniejszym okresie odbyła kilka podróży. Wyjeżdżała nie tylko do uzdrowisk, ale również turystycznie, np. do Kairu, zdecydowanie jednak z mniejszą częstotliwością. Więcej czasu spędzała w swoich majątkach – Krasicy i Lwowie.

Jadwiga Klementyna z Zamoyskich Sapieżyna była szóstym z dziesięciorga dzieci ordynata, wojewody i prezesa senatu Królestwa Polskiego Stanisława Kostki Zamoyskiego i Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej, córki księcia generała ziem podolskich⁹. Przyszła na świat 9 lipca 1806 r. w Podzamczu koło Maciejowic w województwie podlaskim¹⁰. Jadwigę wychowywano w surowym rygorze, bez zbytku, ale otrzymała staranne wykształcenie¹¹. Takie podejście wpisywało się w nurt modelu wychowania tradycyjnego. Model ten zakładał powściągliwość i emocjonalny chłód ze strony rodziców w stosunku do dzieci¹².

Obfita, ale gruba bielizna, skromne sukienki wełniane lub perkalowe okrywały młodych Zamoyskich. Zajmowali pomieszczenie obszerne, ale bardzo skromnie umeblowane. Sienniczki i poduszki skórzane zapełniały wąskie łóżeczka. Pożywienie również nie było wykwintne. Czerstwe pieczywo, żółdziowa kawa, mięso, jarzyny i owoce składały codzienny posiłek. Kiedy rodzice przyjmowali gości, dzieci jadły osobno. Nie brakło im jednak nigdy pożytecznych książek, zdolnych nauczycieli do nauki talentów; nie brakło wspólnej modlitwy i pieszczoty z matką ukochaną, nie brakło rad zacnego ojca i pochwały w nagrodę postępu¹³.

Okres dzieciństwa Jadwigi Zamoyskiej Sapieżyny przypada na czas rozbiorów Polski. Ojciec rodziny, Stanisław Kostka Zamoyski, czynnie zaangażo-

---

Balneologia [w:] *Encyklopedia balneologii i medycyny fizykalnej oraz bioklimatologii, balneologii i geologii uzdrowiskowej*, red. I. Ponikowska, Konstancin-Jeziorna 2015, s. 18.

⁸ T. Stegner, „Zeszłego roku w Marienbadzie”. *Polscy kuracjusze w czeskich...*, s. 124.

⁹ *Wspomnienie pośmiertne*, „Opiekun Zwierząt Domowych i Pożytecznych” 1890, nr 4, s. 49.

¹⁰ W. Zawadzki, *Księżna Jadwiga z Hr. Zamoyskich Leonowa Sapieżyna*, „Bluszcz. Pismo tygodniowe ilustrowane dla kobiet” 1887, nr 21, s. 161.

¹¹ K. Ajewski, *Stanisław Kostka Zamoyski. Życie i działalność 1775–1856*, Warszawa 2010, s. 130.

¹² A. Piechocka, *Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku*, Kraków 2009, s. 20.

¹³ W. Zawadzki, *Księżna Jadwiga z Hr. Zamoyskich...*, s. 162.

wany w życie polityczne i społeczne kraju, w patriotycznym nurcie wychowywał swoje dzieci. Duży wpływ na wychowanie Jadwigi miała również jej babka – Izabela z Flemmingów Czartoryska. Jako młoda panna Jadwiga była prawdziwą pięknoscią i dość szybko zaczęła się pokazywać w towarzystwie: „1821. Zima w Warszawie – bale, koncerta. Jadwisia w pełnej piękności”¹⁴. Swojego przysłego męża, kuzyna Leona Sapiechę (matka Leona – Anna z Zamoyskich Sapieżyna i ojciec Jadwigi – Stanisław Kostka Zamoyski byli rodzeństwem¹⁵) poznawała w wieku sześciu lat. Przyjechał wraz z matką hr. Sapieżyną w odwiedziny do Podzamcza¹⁶. Głębsze uczucie rozkwitło w 1825 r.: „Zima dla nas spokojna, Leon zaczyna się przywiązywać do Jadwisi, odprowadza nas do Ursynowa do pana Niemcewicza i we dwa dni później oświadcza się. Jakżeż to małżeństwo nas uszczęśliwia!”¹⁷. Ślub i wesele miały być podwójną uroczystością i odbyć się 19 października 1825 r. W tym samym dniu za mąż miała wyjść starsza siostra Jadwigi – Celestyna z Zamoyskich Działyńska. „Księżę Leon Sapiecha zachorował na odrę, krótko przed dniem wyznaczonym, więc w sam dzień świętej Elżbiety, imienin Księżnej generałowej, 19 listopada 1825 r., moi rodzice sami tylko ślub wzięli na tak zwanej złotej sali w Puławach”¹⁸. Ostatecznie związek małżeński zawarli 19 grudnia 1825 r. w domowej kaplicy Pałacu Błękitnego. Uroczystość była cicha i smutna¹⁹. Śmierć cesarza Aleksandra nie pozwoliła na huczne wesele, a smutek nastąpił z powodu skutków, jakie miały nastąpić dla kraju po śmierci cesarza²⁰. Pierwszy rok pożycia małżeńskiego młodzi spędzili w majątku księcia Leona Sapiechy – Teofilpolu na Wołyniu²¹.

Wkrótce po ślubie mąż Jadwigi Sapieżyny zaangażował się czynnie w sprawy życia publicznego. Często wyjeżdżał w podróże, w dłuższą wyprawę udał się w 1829 r. do Petersburga. Tymczasem na arenie politycznej zaczął się gorący okres. Księżna Sapieżyna w tym czasie wyjechała wraz z dwójką małych dzieci do przebywającej w Paryżu matki²². Tam zastało ją powstanie listopadowe. Po klęsce powstania dzieliła trudy życia z mężem we Wrocławiu, w Krakowie, aż ostatecznie osiedli we wschodniej Galicji – Piskorowicach. Następnie dzielili

¹⁴ L. Dębicki, *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*, Lwów 1888, s. 311.

¹⁵ L. Sapiecha, *Wspomnienia (z lat od 1803 do 1863 r.)*, Lwów 1913, s. 62.

¹⁶ Tamże, s. 11.

¹⁷ L. Dębicki, *Puławy (1762–1830)...*, s. 313.

¹⁸ J. Zamoyska, *Wspomnienia*, Londyn 1961, s. 6.

¹⁹ L. Dębicki, *Puławy (1762–1830)...*, s. 314.

²⁰ S. Tarnowski, *Księżna Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna*, Kraków 1890, s. 7.

²¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. XII, Warszawa 1892, s. 297–298.

²² S. Tarnowski, *Księżna Jadwiga...*, s. 8.

życie pomiędzy Krasiczynem i Lwowem²³. Wieś Krasiczyn znajduje się w odległości 9 km od Przemyśla. Umiejscowiona jest wśród wzgórz nad rzeką San²⁴. Zamek w Krasiczynie nabył drogą kupna w 1834 r. za cenę 180 000 złp Leon Sapieha od Józefa Pinińskiego²⁵. Druga siedziba Sapiechów znajdowała się we Lwowie, w ówczesnej Galicji Wschodniej: „Neobarokowy pałac przy ul. Kopernika 40 został zbudowany w 1867 r. według projektu architekta Adolfa Kuhna dla księcia Leona Sapiehy, który po powrocie z emigracji paryskiej i wyborze na marszałka Sejmu Galicyjskiego (1861) osiadł we Lwowie”²⁶. Małżeństwo doczekało się ośmiorga dzieci. Były to: Celestyna (1827–1834), Adam (1828–1903), Maria (1831–1835), Włodzimierz (1832–1833), Zofia (1834–1850), Leon (1836–1837), Teresa (1839–1859), Władysława (1846–1849)²⁷. Pięcioro z ośmiorga dzieci zmarło, nie osiągnąwszy siódmego roku życia. Jedyń syn – Adam Stanisław przeżył rodziców. Dzieci były słabego zdrowia i ciągle zapadały na różne choroby. Rodzice szukali pomocy, gdzie tylko się dało. „Gdy nam dzieci ciągle na zdrowiu zapadały, pojechaliśmy do Lwowa, dla poradenia się tamtejszych lekarzy. Hrabia Alfred Potocki dał nam swoje bezpłatne u siebie mieszkanie”²⁸. Próbowali różnych sposobów. Wyjeżdżali oboje rodzice lub sama Jadwiga do miejscowości uzdrowiskowych. Jednak pomimo czynionych wysiłków los ciężko się z nimi obszedł.

W życiu domowym ciężko mnie Bóg doświadczał. Na ośmioro dzieci straciłem siedmioro! I to zawsze wśród okoliczności, czyniących ból tem dotkliwszy. Pierwszą córkę straciliśmy w Karlsbadzie, dokądeśmy byli dla niej pojechali. Zostawiliśmy byli najmłodszego synka [Włodzimierza] u siostry mojej żony, pani Działyńskiej. Gdyśmy wracali, prosiliśmy ją, aby z nim przyjechała do Łącuta. Cieszyliśmy się nadzieją oglądania go. W Łącutcie była pani Działyńska, ale sama! Synek w wilię był skończył²⁹.

Trójka z ośmiorga dzieci przekroczyła siódmy rok życia: Adam Stanisław, Zofia i Teresa. W celu ratowania i wzmacniania ich zdrowia księżna Jadwiga Sapieżyna odbyła liczne wyjazdy do miejscowości uzdrowiskowych i obszaru klimatu śródziemnomorskiego. W nocy z 23 na 24 lutego 1850 r., w wieku 16

²³ W. Zawadzki, *Księżna Jadwiga...*, s. 162.

²⁴ J. Różański, *Krasiczyn*, Kraków 1980, s. 1.

²⁵ R. Aftanazy, *Krasiczyn [w:] tegoż, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo Ruskie, Ziemia Przemyska i Sanocka*, t. 8, Wrocław 1996, s. 64.

²⁶ *Dawny pałac Leona Sapiehy*, Lwów: Centrum historii miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej, dostępny w Internecie: <http://www.lvivcenter.org/pl/uid/picture/?pictureid=600> [dostęp 7.01.2020].

²⁷ S. Kieniewicz, *Sapieha Leon*, Warszawa: Narodowy Instytut Audiowizualny, dostępny w Internecie: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/leon-sapieha-marszalek> [dostęp 21.12.2019].

²⁸ L. Sapieha, *Wspomnienia...*, s. 185.

²⁹ Tamże, s. 217–128; J. Zamoyska, *Wspomnienia*, Londyn 1961, s. 15–16.

lat Zofia Sapieżanka umarła w Krakowie³⁰: „Wtem księżniczka Zofia, panienka dorastająca, prawie szesnastoletnia, w przejeździe przez Kraków umarła w przeciągu dwudziestu czterech godzin”³¹. Wraz z rodzicami i młodszą siostrą była w trakcie podróży do Gräfenbergu. Miała odbyć tam wraz z matką i siostrą kurację. Rok wcześniej, jadąc również tam na kurację z dziećmi, podczas podróży stracili najmłodszego syna – Władysława. Chłopiec zmarł w wagonie pod Myśłowicami. Rodzice dotknięci bolesną stratą musieli ukrywać, że chłopiec zmarł. Aby uniknąć policyjnych formalności w drodze powrotnej, musieli trzymając go na rękach, udawać, że śpi³². Najstarsza córka – Teresa – zmarła w wieku 20 lat.

Córka nasza Terenia zagrożona była chorobą nieuleczalną, chorobą Brighta³³. Choroba ta wolno postępowała, ale w czasie naszego pobytu w Wiedniu coraz groźniejszą się stawała. Moja żona zapadła na gwałtowny tyfus. [...] Bóg dobry żonę mi zachował. Gdy już była zdrowsza, pragnęła córkę odwiedzić. [...] Wziąłem ją i poprowadziłem do pokoju córki, u której choroba ogromne zrobiła postępy. Myślałem, że mi serce pęknie i dziś jeszcze widzę przed sobą tę chwilę. Niedługo potem po okropnych męczarniach nastąpiła śmierć Tereni³⁴.

Z dokumentów (głównie listów), jakie pozostały po rodzinie Sapiechów, możliwe jest prześledzenie miejsc pobytu i podróży Jadwigi Sapieżyny. Z licznej korespondencji matki do syna Adama Stanisława, a także Leona Sapiechy do żony w większej mierze można określić miejsca wyjazdów. Dodatkowym źródłem są listy Teresy Sapieżanki do babki Anny z Zamoyskich Sapieżyny i brata Adama Sapiechy.

Podróże Jadwiga Sapiecha rozpoczęła jeszcze przed wybuchem powstania listopadowego. W 1829 r. dołączyła wraz z dwójką dzieci do matki – Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej – przebywającej w Paryżu³⁵. Kolejne podróże Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna rozpoczęła dopiero po ustabilizowaniu sytuacji finansowej i rozwiązaniu problemów mieszkaniowych w 1. połowie lat 30. XIX w. Po upadku powstania listopadowego majątki Teofilpol i Lachowice uległy konfiskacie. Jadwiga i Leon Sapiehowie zostali bez miejsca zamieszkania. Pozostało im tylko to, co księżna Jadwiga dostała w posagu od rodziców. Zaczęli poszukiwać domu. Znaleziono zamek w Krasiczynie, zbyt duży i drogi jak na ich ówczesne możliwości finansowe. Ostatecznie majątek jednak zakupiono. Początkowy niedostatek, w jakim przyszło żyć małżonkom po powstaniu listopadowym, przyniósł ogromne zmiany w ich życiu: umiejęt-

³⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps 7042, t. 3, *Anna z Zamoyskich Sapieżyna, Fragmenty pamiętników i dzienników 1831–1852*, luźna kartka.

³¹ S. Tarnowski, *Księżna Jadwiga...*, s. 12.

³² L. Sapieha, *Wspomnienia...*, s. 218.

³³ Choroba Brighta, obecnie kłębuszkowe zapalenie nerek – ostre lub przewlekłe zapalenie nerek.

³⁴ L. Sapieha, *Wspomnienia...*, s. 249.

³⁵ L. Dębicki, *Puławy (1762–1830)...*, s. 318.

ność oszczędzania, cnotę rządzenia się, niezliczone dobre uczynki i zakłady miłosierdzia czynione względem społeczeństwa³⁶. Pierwszą podróż zdrowotną Jadwiga odbyła do wód kuracyjnych. Za cel obrała największe ówczesnie uzdrowisko Cesarstwa Austriackiego. Do Karlsbadu pojechała wraz z mężem i najstarszą córką Celiną, którą tam stracili³⁷. Najczęstszym celem wyjazdów był ośrodek (Bad) Gräfenberg w miejscowości Freiwaldau (dzisiejszy Jesionik w Czechach), gdzie znajdował się zakład leczniczy założony przez Vincenza Priessnitza³⁸ (1799–1851)³⁹. Uzdrowisko (Bad) Gräfenberg umiejscowione jest około 600 m n.p.m., na zboczu wysuniętej najdalej na wschód odnogi gór Żółtych (Rychlebskich). Szczyty gór doskonale odgradzają go od zanieczyszczeń powietrza, dzięki czemu skutecznie pozbawiony jest większości alergenów występujących w powietrzu. Ze względu na położenie górskie ma stosunkowo chłodny klimat. Na miejscu znajduje się znaczna ilość źródeł z zimną wodą źródlaną, która wykorzystywana jest do leczenia⁴⁰. Pod koniec lat 30. XIX w. Jadwiga Sapieżyna wraz z córkami⁴¹ przybywała ośrodku (Bad) Gräfenberg⁴². W listopadzie 1839 r. Leon Sapieha w liście do żony pisał, że po rozmowie z Priessnitzem nie widzi powodu, aby zostawała w Gräfenbergu na zimę i nie miała przyjechać do Wiednia. Posyła jej w tym celu futra dla wygodnej i cieplej podróży, jaką miała przedsięwziąć do Wiednia⁴³. Kolejne dwa lata Jadwiga Sapieżyna przebywa na kuracjach w Gräfenbergu. Dzieci odbywały kurację i jednocześnie pobierały naukę u prywatnych nauczycieli. Swoją czas dzieliła pomiędzy Gräfenbergiem, gdzie była wraz z dziećmi na kuracji, a Krasiczynem.

³⁶ S. Tarnowski, *Księżna Jadwiga...*, s. 9–10.

³⁷ L. Sapieha, *Wspomnienia...*, s. 218.

³⁸ Vincenz Priessnitz był synem śląskiego rolnika, twórcą nowoczesnej terapii wodnej. Priessnitz zauważył, że zwierzęta po zranieniu leczyły się wodą. Podczas pracy uległ poważnemu wypadkowi. Kurujący go lekarz poddał się, nie widząc możliwości wyleczenia pacjenta. V. Priessnitz wykorzystał wiedzę leczenia wodą na swoim organizmie. Uzdatnianie wodą doprowadziło go do całkowitego wyzdrowienia. Zimny prysznic miał być panaceum na wypędzenie z organizmu człowieka wszelkich chorób. Dzięki wynalezieniu prysznicza Priessnitz osiągnął światową sławę. W 1822 r. założył pierwszy na świecie zakład wodolecznictwa – Gräfenberg. Dzisiaj przypisuje się mu stworzenie podstaw jednej z dziedzin medycyny – hydroterapii.

³⁹ B. Snoch, *Górnośląski leksykon biograficzny. Suplement do wydania drugiego*, Katowice 2006, s. 93.

⁴⁰ M. i R. Łazarkowie, *Uzdrowiska w Europie. Teraźniejszość i rys historyczny*, Lublin 2007, s. 117.

⁴¹ Muzeum Narodowe w Krakowie (dalej cyt. MNK) VIII-rkps 1155 (1839), *Leon Sapieha do Jadwigi Sapieżyny*, b.d.

⁴² (Bad) Gräfenberg – ośrodek wodoleczniczy V. Prissnitza, gdzie Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna najczęściej podróżowała. W korespondencji używała nazwy miasta Freiwaldau, ponieważ tam znajdował się ośrodek. W artykule dla ujednolicenia będzie stosowana nazwa Gräfenberg, która odnosić się będzie do Freiwaldau.

⁴³ MNK VIII-rkps 1155 (1839), *Leon Sapieha do Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny*, b.d.

Na podstawie listów, jakie otrzymywała od męża, dowiadujemy się, że sierpień 1841 r. spędziła w Krasieczynie, zaś jesienią powróciła ponownie do ośrodka w Gräfenbergu. Grudzień 1841 r. spędziła w Wenecji i Florencji, gdzie doznała kilku chwil przyjemnych po tylu latach biedy i cierpień. Leon w liście do żony wyraził nadzieję, że ta podróż będzie początkiem spokojniejszego życia⁴⁴. Na początku następnego roku księżna Jadwiga przeniosła się na południe Italii do Nicei. W kolejnych miesiącach podróżowała po Italii, zwiedzając kolejne miasta.

W marcu 1842 r. odbyła wycieczkę do Rzymu⁴⁵. 26 marca wzięła udział w nabożeństwie w kościele św. Jana na Lateranie. Obiekt został wybudowany przez cesarza rzymskiego Konstantego. W kościele znajduje się stół, przy którym ostatnią wieczerzę spożył wraz z apostołami Jezus. Znajdują się w nim również groby papieży i pomniki: „ołtarz najświętszego Sakramentu niezmiernie piękny – kolumny ogromne brązowe pozlacane, lane z brązu wziętego przez pierwszego Cesarza Rzymskiego Augusta na bitwie Actium”⁴⁶. Zwiedziła także Scala Santa (Święte Schody), które znajdują się obok kościoła (bazyliki) św. Jana na Lateranie. Znalazła się również w kościele św. Praksedy, gdzie obejrzała słup, do którego podobno przywiązany był Pan Jezus podczas biczowania. Widziała kościół (bazylikę) Matki Bożej Większej na Eskwilinie. Wieczorem odbyła spacer i odwiedziła Koloseum (amfiteatr Flawiuszów), Forum Romanum i inne pamiątki Rzymian. 28 marca poszła do spowiedzi i komunii św., dla przyjęcia papieskiego błogosławieństwa. Następnie udała się do bazyliki św. Piotra na Watykanie, gdzie papież odprawił mszę św. „Pyszny to widok w tym kościele, widzieć te ceremonie tak wspaniałe – muzyka kościelna niezmiernie piękna – kopuła kościoła ś-go Piotra, jest prawdziwie Boska”⁴⁷. Na placu św. Piotra wysłuchiwała papieskiego błogosławieństwa. Jadwidze było bardzo żal, że w tych doniosłych chwilach nie towarzyszył jej syn Adam, który przebywał w tym czasie na Lazurowym Wybrzeżu.

Po pobycie w Rzymie udała się do Nicei. Stamtąd wybrała się do Paryża w odwiedziny do rodziny⁴⁸. Kolejne lata spędziła pomiędzy kuracjami w Gräfenbergu⁴⁹ a pobytami w Wiedniu⁵⁰. W liście do syna Adama z 10 stycz-

⁴⁴ MNK VIII-rkps 1155 (1841), *Leon Sapieha do Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny*, b.d.

⁴⁵ MNK VIII-rkps 1170/19, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Rzym 27 III 1842, s. 59–64.

⁴⁶ Tamże, s. 60.

⁴⁷ Tamże, s. 61.

⁴⁸ MNK VIII-rkps 1155 (1842), *Leon Sapieha do Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny*, b.d.

⁴⁹ MNK VIII-rkps 1170/24, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Frywałdau 20 XII 1842, s. 83–86.

⁵⁰ MNK VIII-rkps 1170/25-39, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, 10 I 1843; 27 I 1843; 5 II 1843; 23 II 1843; 5 III 1843; 17 III 1843; 26 III 1843; 1 VIII 1843; 9 VII 1843; 26 VII 1843; 15 VIII 1843; 22 VIII 1843; 1 IX 1843; 13 IX 1843, s. 87–132.

nia 1843 r. pisała, że opiekowała się Zofią (starszą z córek). W święto Trzech Króli została wybrana królową na wieczorze zorganizowanym przez pana Mezillię. Pod koniec lutego miała spotkać się z mężem Leonem⁵¹. W ośrodku Gräfenberg prawie każdego wieczora towarzystwo uczestniczyło w rozmowach lub kolacjach. Na tych wieczorach podawano mnóstwo wykwinтного jedzenia: m.in. galarety, kuropatwy, wymyślne ciasta. W lutym 1843 r. zmieniono rutynowe czynności. Obfitujące w jadło stoły zamieniono na skarbonkę dla ubogich. Jadwiga Sapieżyna wrzuciła do niej parę złotych reńskich⁵², które wydałaby na przysmaki podawane na wieczorach. W miejsce wykwinnych potraw goście od tego momentu pili mleko, jedli chleb z masłem i kartofle⁵³. W lipcu 1843 r. przebywającą w Gräfenbergu Jadwigę z córkami odwiedziła Anna z Zamoyskich Sapieżyna – babcia dziewczynek. Z końcem sierpnia 1843 r. spodziewała się wizyty swojej ciotki – księżnej Würtemberskiej⁵⁴, która w Gräfenbergu miała pozostać 8 dni. W październiku swoje listy pisała już z Wysocka⁵⁵. W roku 1844 Jadwiga Sapieżyna nie wyjechała nigdzie, pozostając cały rok w majątku Krasiczyn⁵⁶. W kolejnych latach życie dzieliła pomiędzy Krakowem⁵⁷, Wiedniem, Krasiczynem, Lwowem i wyjazdami do Gräfenbergu⁵⁸.

Księżna Jadwiga Sapieżyna niezwykle mocno wierzyła w uzdrowieńczą moc Vincenza Priessnitza. Jak każda matka walczyła o zdrowie swoich dzieci. „W Gräfenbergu, pod okiem Priesnitza, nie tylko że żadnego nie straciła, ale kilkakrotnie z rozmaitych chorób je leczył z łatwością. Jakże nie miała wierzyć w hydroterapię i jak nie być jej zwolenniczką!”⁵⁹. Zabiegom kuracji wodnej poddawała nie tylko swoich najbliższych, ale również dalszych członków rodziny. Siostrzenica i późniejsza bratowa księżny Sapieżyny – Jadwiga z Dzia-

⁵¹ MNK VIII-rkps 1170/27, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, 5 lutego 1843, s. 93–96.

⁵² Złote reńskie – system monetarny w Cesarstwie Austriackim.

⁵³ MNK VIII-rkps 1170/27, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*; Wiedeń, 12 lutego 1843, s. 93–96.

⁵⁴ Księżna Maria z Czartoryskich Würtemberska – siostra Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej, matki Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny.

⁵⁵ MNK VIII-rkps 1170/40, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Wysock 27 X 1843, s. 133–136.

⁵⁶ MNK VIII-rkps 1155 (1844), *Leon Sapieha do Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny*, b.d.

⁵⁷ MNK VIII-rkps 1156/64–86, *Leon Sapieha do Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny*, Lwów: 21 II 1850; 24 III 1850; 25 III 1850; 28 III 1850; 31 III 1850; 2 IV 1850; 6 IV 1850; 8 IV 1850; 12 IV 1850; 14 IV 1850; 18 IV 1850; 24 IV 1850; 26 IV 1850; 27 IV 1850; 28 IV 1850; 1 V 1850; 4 V 1850; 8 V 1850; Lwów 12 V 1850; 17 V 1850; 19 V 1850; 22 V 1850, s. 115–154.

⁵⁸ MNK VIII-rkps 1156/1–63, *Leon Sapieha do Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny*, 1847–1849, s. 1–114.

⁵⁹ J. Zamoyska, *Wspomnienia...*, s. 65–67.

łyńskich Zamoyska opisała w wspomnieniach cały przebieg kuracji, jakim była poddawana w dzieciństwie pod okiem swojej ciotki. Kuracja rozpoczęła się o trzeciej w nocy. Kuracjusza owijano w mokre prześcieradło, koce i czekało przez 45 minut. Następnie należało zażyć kąpieli w wodzie o temperaturze dwóch stopni Celsjusza. Po kąpieli był bieg boso przez 20 minut. Zabiegi te powtarzano trzy razy dziennie. Dodatkowo kuracjusz musiał nosić mokry płat na szyi i chodzić ciągle z mokrą głową. Do tego wszystkiego należało wypić 5 do 6 szklanek zimnej wody. Po ostatniej wieczornej kąpieli kuracjusz musiał założyć jeszcze mokre pończochy⁶⁰. Jadwiga Sapieżyna wybierała nie tylko uzdrowisko w Gräfenbergu. W lipcu 1851 r. Leon Sapieha zaadresował swój list do Truskawca, gdzie znajdował się duży kompleks uzdrowiskowy⁶¹. W tym samym roku wraz z córką Teresą księżna Jadwiga odwiedziła uzdrowisko Kreuznach (Creuznach)⁶². Pod koniec tego samego roku wybrała się do rodziny przebywającej w Paryżu.

W pierwszej połowie 1852 r. w związek małżeński z Jadwigą z Sanguszków wszedł jej syn Adam. Ślub odbył się 22 kwietnia 1852 r. w Krakowie⁶³. Z listu Jadwigi Sapieżyny do syna dowiadujemy się, że lipiec i sierpień 1852 r. spędzała wraz z córką Teresą w Kościelisku⁶⁴ w okolicach Zakopanego. Do Kościeliska dojechała szczęśliwie. Mieszkała u leśniczego, gdzie otrzymała dwa dobre pokoiki. Teresa czuła się tam znacznie lepiej niż w Krasiczynie – kaszel prawie ustał i nie narzekała na oczy. Kuracje zdrowotne miała rozpocząć dzień później. Wraz z córką zamierzała pić żętycę⁶⁵, której w Kościelisku było dość dużo. Oprócz nich w dolinie było tylko dwóch panów. Obsługę miały miłą i serdeczną. „Kościelisko jak piękne trudno wyrazić – jest tu coś tak cichego – błogiego – że do duszy przemawia – czuje się bliskość Boga – łatwiej wznieść się do niego w tej samotności – zapach i woń kwiatów w dolinie niewymownie miła”⁶⁶. Większą część następnego roku spędziła w Krasiczynie, wyjeżdżając jedynie na

⁶⁰ Tamże, s. 69–70.

⁶¹ MNK VIII-rkps 1156/110-112, *Leon Sapieha do Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny*, Lwów: 24 VII 1851; 26 VII 1851; 28 VII 1851, s. 202–207.

⁶² MNK VIII-rkps 1170/227, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, b.d., s. 777–780.

⁶³ S. Kieniewicz, *Sapieha Adam*, Warszawa: Narodowy Instytut Audiowizualny, dostępny w Internecie: <https://www.isb.nina.gov.pl/a/biografia/adam-sapieha> [dostęp 21.12.2019].

⁶⁴ MNK VIII-rkps 1170/241, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Kościelisko 5 VII 1852, s. 833–836; MNK VIII-rkps 1156/185-197; *Leon Sapieha do Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny*, 4 VII 1852 – VIII 1852, s. 350–374.

⁶⁵ Żętyca – serwatka z mleka owczego ściętego podpuszczką, otrzymywana w trakcie wyrabiania oscypków lub bundzu. W XIX w. żętycy używano jako środka leczniczego na drogi oddechowe; M. Krämer, *Zakopane*, Warszawa 2007, s. 26.

⁶⁶ MNK VIII-rkps 1170/241, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Kościelisko 5 VII 1852, s. 834.

kilka miesięcy do Wiednia⁶⁷. W kolejnych latach przebywała głównie w Krasiczynie. Od czasu do czasu udawała się wraz z córką w dalszą podróż. W 1855 r. przebywały obie w górach Szwajcarii. W listach do brata Teresa Sapieżanka szczegółowo opisała przebieg wycieczek. We wrześniu 1855 r. panie odwiedziły Interlaken:

po drodze widziałyśmy piękną Kaskadę Pissevache, z resztą nic osobliwszego na naszej drodze nie było, dopiero dojeżdżając do Vevey poszliśmy zwiedzić zamek Chillon. [...] Nazajutrz rano wjechałyśmy do kantonu Berne i jechałyśmy cały dzień wśród prześlicznych domków szwajcarskich, które w tym kantonie są najładniejsze, wieczór jechałyśmy długo wzdłuż jeziora Thun i zjechałyśmy dość późno do Interlaken⁶⁸.

W tym samym miesiącu panie odbyły wycieczkę w góry:

Przyjechawszy do Chamonix poznałyśmy się [z] trzema rodzinami polskimi i nazajutrz wybrałyśmy się razem z nimi do Mont Anvert, jest to góra z której się zchodzi do Mer de glace, trudno sobie coś wspanialszego wyobrazić jak to morze lodu którego końca nie widać a ma 18 *lieus* długości i które się nieustannie posuwa ku dolinie tak że idzie cal na godzinę, ustawione śniegi które w górach padają posuwają te masy lodu które w miarę jak się przybliżają do doliny topnieją i tworzą prześliczną kaskadę, ta woda wpada znowu między lody i w nich się gubi przez jakiś czas płynie pod lodami nareszcie wypływa z groty lodowej i tworzy rzeczkę Arveron która wpada do Arvt⁶⁹.

Pod koniec miesiąca przeniosły się do Vevey. Miasto ma charakter turystyczno-wypoczynkowy. Jego atutem jest położenie na brzegu Jeziora Genewskiego⁷⁰. 9 lipca 1857 r. Jadwiga dopisała się w liście córki do Anny z Zamoyskich Sapieżyny. Napisała, że właśnie wróciły z Teresą z Badenu do Krasiczyna⁷¹.

Kolejną większą podróż odbyła dopiero rok później. Początek lata 1858 r. Jadwiga Sapieżyna spędziła we Lwowie. Stamtąd odbyła podróż do wód termalnych w Vichy we Francji⁷². W lipcu 1858 r. wraz z córką przebywała w Ischl (obecnie Bad Ischl) – mieście uzdrowiskowym położonym w Alpach Salzbur-

⁶⁷ MNK VIII-rkps 1156/218-224, *Leon Sapieha do Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny*, Lwów: 17 IX 1853; 21 IX 1853; 24 IX 1853; 27 IX 1853; 29 IX 1853; 9 X 1853; 13 X 1853, s. 415–428.

⁶⁸ MNK VIII-rkps 1174/23 (1855), *Teresa Sapieżanka do Adama Sapiehy*, Interlaken, 8 IX, s. 85–88.

⁶⁹ MNK VIII-rkps 1174/24 (1855), *Teresa Sapieżanka do Adama Sapiehy*, Vevey, 22 IX, s. 89–92; MNK VIII-rkps 1170/281, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, 24 IX 1855, s. 987–990.

⁷⁰ MNK VIII-rkps 1152/33 (1855), *Teresa Sapieżanka do Anny z Zamoyskich Sapieżyny*, Vevey, 23 IX, s. 13–14.

⁷¹ MNK VIII-rkps 1152/27 (1858), *Teresa Sapieżanka do Anny z Zamoyskich Sapieżyny*, Krasiczyn, 8 VII, s. 1–2.

⁷² MNK VIII-rkps 1152/37 (1858), *Teresa Sapieżanka do Anny z Zamoyskich Sapieżyny*, Vichy, niedziela, s. 21–22.

skich. Panie spędzały czas na spacerach. Odbłyły również wycieczkę na szczyt Schafberg (Salzkammergut-Berge), skąd widać 13 jezior: „Okolice tutejsza bardzo piękna, dużo jest rzek i jezior – z jednej dość wysokiej góry, na której byłam, widać aż 13 jezior”⁷³.

Jadwiga Sapieżyna wraz z córką Teresą kontynuowały swoją podróż po miejscach uzdrowiskowych i kurortach. Na początku września Jadwiga z córką Teresą przebywały w Wiesbaden⁷⁴. Wiosną 1851 r. umarła Teresa Sapieżanka⁷⁵. Po jej śmierci Jadwiga Sapieżyna znacznie ograniczyła wyjazdy do uzdrowisk i podróżowanie w odleglejsze miejsca. Pod koniec 1861 r. odwiedziła rodzinę w Poznaniu⁷⁶. Kolejne lata dzieliła życie głównie pomiędzy Lwów a Wiedeń. Przebywała również w Paryżu (1867)⁷⁷, a także w Gleichenberg⁷⁸ – uzdrowisku w Austrii. W lipcu 1871 r. Jadwiga Sapieżyna wyjechała wraz z mężem Leonem do Szczawnicy⁷⁹. Podczas podróży mieli okazję zobaczyć Tatry o wschodzie słońca. Tatry miały dla niej ogromne znaczenie i urok. Jej ostatnia córka – Teresa – bardzo lubiła Tatry. Wraz z córką spędziła tam szczęśliwe i miłe chwile. W czasie podróży wraz z mężem odpoczęli w Nowym Targu, gdzie Rada Powiatowa bardzo uroczyście ich przyjęła. Mieszkali w domu na Horwatówce w Szczawnicy:

doskonale mieszkamy salon o 6 oknach, w którym można by baletować, drugi mniejszy z gankiem (pod daszkiem) z kądem śliczny widok na góry, skały, rzeka pod oknami płynie – prócz tego dwie dobre sypialnie także z gankiem – łóżka i materace nowe. W oficynie tuż obok domu, stajnia, wozownia i 3 pokoje dla służby⁸⁰.

Leon Sapieha był bardzo zadowolony z pobytu w Szczawnicy. Jadwiga wraz z mężem odbyła wycieczkę w część Pienin, którą kiedyś zwiedzała z dziećmi. Ponownie odwiedziła Czerwony Klasztor, oglądany kiedyś z córką

---

⁷³ MNK VIII-rkps 1152/32 (1858), *Teresa Sapieżanka do Anny z Zamoyskich Sapieżyny*, Ischl, 8 VII, s. 11–12.

⁷⁴ MNK VIII-rkps 1156/362, *Leon Sapieha do Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny*, Wiedeń, 3 IX 1858.

⁷⁵ L. Sapieha, *Wspomnienia...*, s. 218.

⁷⁶ MNK VIII-rkps 1171/19-22, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Poznań 24 X 1861; Poznań 8 XI 1861; Poznań 23 XI 1861; Lwów 3 XII 1861, s. 63–74.

⁷⁷ MNK VIII-rkps 1171/148-155, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Paryż: 24 X 1867; 29 X 1867; 1 XI 1867; 6 XI 1867; 9 XI 1867; 13 XI 1867; 17 XI 1867; 19 XI 1867, s. 541–570.

⁷⁸ MNK VIII-rkps 1171/163-166 (1868), *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Gleichenberg: 12 VI; 26 VI; 2 VII; 6 VII, s. 597–612.

⁷⁹ MNK VIII-rkps 1172/18-21, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Szczawnica 12 VII; 21 VII; 27 VII; 8 VIII, s. 59–76.

⁸⁰ MNK VIII-rkps 1172/18 (1871), *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Szczawnica 21 VII, s. 60–61.

Teresą. Z Leonem chodzili bez przewodnika nad Dunajcem, aż dotarli do wsi po węgierskiej stronie. Płynęła Dunajcem do Szczawnicy. Pływając, Jadwiga Sapieżyna była rozpromieniona, zachwycona i czuła potrzebę wzniesienia duszy do Boga. Do Szczawnicy wyjechała z mężem dla jego kuracji. Z listu do syna Adama można się dowiedzieć, że kurację Leon Sapieha odbywa sumiennie, ale jego stan zdrowia nadal pozostawia wiele do życzenia⁸¹.

Ze Szczawnicy wyjechali w Tatry, w okolice pod Morskim Okiem⁸² – największym jeziorem w Tatrach, położonym w Dolinie Rybiego Potoku u stóp Mięguszwowieckich Szczytów. Ówczesnie Morskie Oko przynależało do Jaworzyny Spiskiej na Węgrzech. Kolejne lata spędzała głównie we Lwowie. Jesień oraz zimę 1875/1876 spędziła wraz z mężem w Mentonie – miejscowości na Lazurowym Wybrzeżu⁸³. Udali się tam ze względu na zły stan zdrowia Leona Sapiehy. Z Lazurowego Wybrzeża małżonkowie popłynęli w podróż do Afryki Północnej. Podczas pobytu Jadwiga Sapieżyna zwiedziła m.in. Ismailię i Kair: „Wybieram się zwiedzić piramidy przy świetle księżyca. Leon namawia mnie do tego, sam nie pojedzie, chociaż noce są prawie jeszcze piękniejsze od dni – ciepłe, bez żadnego wiatru a widno jak w dzień, bo gwiazdy nawet bez księżyca świecą tu zupełnie inaczej jak u nas – a księżyc drugie słońce”⁸⁴. Po śmierci męża 11 września 1878 r. Jadwiga Sapieżyna zaprzestała podróży zagranicznych. Swoje życie dzieliła pomiędzy domami we Lwowie i Krasiczynie⁸⁵. W 1882 r. wyjechała do uzdrowiska w Krynicy⁸⁶ – zdrojowiska z zakładem kąpielowym położonym w powiecie sądeckim⁸⁷. W kolejnych latach, aż do śmierci 29 marca 1890 r.⁸⁸, nie wybierała się już w dalsze podróże.

Podróż w XIX w. była o wiele wolniejsza i trudniejsza niż obecnie. Motywy, jakie sprowadzały kuracjuszy do miejscowości uzdrowiskowych, są róż-

⁸¹ MNK VIII-rkps 1172/19 (1871), *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Szczawnica 21 VII, s. 63.

⁸² MNK VIII-rkps 1172/27, *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Lwów, 20 X 1871, s. 99–102.

⁸³ MNK VIII-rkps 1172/84-94 (1875–1876), *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Mentona, 18 X; 21 X; 7 XI; 30 XI; 6 I (1876); 8 I; 11 I; 13 I; 14 I; 15 I; 19 I, s. 311–352.

⁸⁴ MNK VIII-rkps 1172/97 (1876), *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Kair, 11 II, s. 357–360.

⁸⁵ S. Kieniewicz, *Sapieha Leon*, Warszawa: Narodowy Instytut Audiowizualny, dostępny w Internecie: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/leon-sapieha-marszalek> [dostęp 21.12.2019].

⁸⁶ MNK VIII-rkps 1172/183-185 (1882), *Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna do Adama Sapiehy*, Krynica, 13 VIII; 17 VIII; 18 VIII, s. 669–680.

⁸⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. XV, Warszawa 1902, s. 176

⁸⁸ S. Kieniewicz, *Sapieżyna (z domu Zamoyska) Jadwiga*, Warszawa: Narodowy Instytut Audiowizualny, dostępny w Internecie: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jadwiga-sapiezyzna-z-domu-zamoyska> [dostęp 22.12.2019].

ne: względy zdrowotne, ciekawość świata i dusza podróżnicza, oderwanie się od środowiska, chęć bycia w centrum życia kulturalnego czy towarzyskiego. Głównie jednak wyjeżdżano dla podratowania zdrowia nadszarpniętego różnorodnymi chorobami. Jednak wyjazdy miały często dodatkowy cel – utrzymanie relacji towarzyskich. Fenomen podróży uzdrowskich w swoim czasie zmienił się na turystyczny. Spora część społeczeństwa wyjeżdżała do europejskich kurortów, aby uczestniczyć w życiu towarzyskim. Długość i częstotliwość wyjazdów leczniczych bywała różna. Niektóre były krótkie (do trzech miesięcy), inne długie (trwające ponad pół roku). Dla Jadwigi Sapieżyny cel takich wyjazdów był zgoła odmienny. Dla niej i jej męża takie podróże stanowiły próbę ratowania zdrowia dzieci. Początkowo taki przyświecał jej cel. Poważnie podchodziła do tematu, czasami niesłusznie ufając możliwościom różnych kuracji. Z biegiem czasu postrzeganie wyjazdów kuracyjnych zmieniło się. Ludzie zaczęli dostrzegać płynące z nich korzyści. Choć początkowo podróżowanie było rzeczą niedostępną dla wszystkich, to z biegiem lat zrobiło się niezwykle popularne. Wynalazek kolei znacznie skrócił czas i poprawił komfort podróży. Dzięki temu podróż stała się czymś, co powinno być celem samym w sobie, a nie niewygodnym i nieprzyjemnym sposobem dotarcia do innego miejsca docelowego. Podczas gdy podróżowanie było ogólnie uważane za szczególnie męskie doświadczenie, Jadwiga Sapieżyna odbywała podróże często sama, bez towarzystwa męża. Nie bała się, bo przyświecał jej ważny cel – ratowanie zdrowia dzieci.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

Anna z Zamoyskich Sapieżyna. Pamiętnik od 26 IV 1804 do 11 II 1805, rkps 7042 I t. 3.

Muzeum Narodowe w Krakowie

Anna z Zamoyskich Sapieżyna, m. Leona. Listy do Anny od Zamoyskich: Konstantego, Władysława, Zdzisława i jego żony Józefy, Andrzeja, Jana, Stanisława, Cecylii z Zamoyskich Działyńskiej oraz Elizy z Zamoyskich Brzozowskiej; Sapiehow: Jadwigi z Sanguszków Sapieżyny (ż. Adama), Władysława, Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny (ż. Leona), Teresy, Zofii, Jadwigi, Jadwigi z Lubomirskich Sanguszkowej (ż. Władysława), rkps 1152.

Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna, ż. Leona. Listy od męża Leona Sapiehy, rkps 1155.

Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna, ż. Leona. Listy od męża Leona Sapiehy, rkps 1156.

Adam Sapieha. Listy od matki Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny, rkps 1170.

Adam Sapieha. Listy od matki Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny, rkps 1171.

Adam Sapieha. Listy od matki Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny, rkps 1172.

Adam Sapieha. Listy od siostr Zofii i Teresy Sapieżanek, rkps 1174.

Opracowania

- Aftanazy R., *Krasiczyn* [w:] tegoż, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo Ruskie, Ziemia Przemyska i Sanocka*, t. 8, Wrocław 1996.
- Ajewski K., *Stanisław Kostka Zamoyski. Życie i działalność 1775–1856*, Warszawa 2010.
- Aleksandrowicz A., *Natura i cywilizacja. Podróż Izabeli Czartoryskiej do Anglii i Szkocji* [w:] tejże, *Izabela Czartoryska. Polskość i europejskość*, Lublin 1998.
- Dębicki L., *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*, Lwów 1888.
- Łazarkowie M. i R., *Uzdrowiska w Europie. Teraźniejszość i rys historyczny*, Lublin 2007.
- Naimark-Goldberg N., *Health, leisure and sociability at the turn of the nineteenth century: Jewish women in German spas*, „YearBook Leo BaeckInst” 2010, vol. 55.
- Piechocka A., *Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku*, Kraków 2009.
- Ponikowska I., *Balneologia* [w:] *Encyklopedia balneologii i medycyny fizykalnej oraz bioklimatologii, balneologii i geologii uzdrowiskowej*, red. I. Ponikowska, Konstancin-Jeziorna 2015.
- Różański J., *Krasiczyn*, Kraków 1980.
- Sapieha L., *Wspomnienia (z lat od 1803 do 1863 r.)*, Lwów 1913.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. XII, Warszawa 1892.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. XV, Warszawa 1902.
- Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. IV, Warszawa 1908.
- Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny. Suplement do wydania drugiego*, Katowice 2006.
- Stegner T., „Zeszłego roku w Marienbadzie”. *Polscy kuracjusze w czeskich i śląskich kurortach w XIX wieku* [w:] *Polska w XIX i XX wieku – społeczeństwo i gospodarka*, red. W. Caban, M.B. Markowski, J. Muszyńska, M. Przeniosło, Kielce 2013.
- Tarnowski S., *Księżna Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna*, Kraków 1890.
- Wspomnienie pośmiertne*, „Opiekun Zwierząt Domowych i Pożytecznych” 1890, nr 4.
- Zamoyska J., *Wspomnienia*, Londyn 1961.
- Zawadzki W., *Księżna Jadwiga z Hr. Zamoyskich Leonowa Sapieżyna*, „Bluszcz. Pismo tygodniowe ilustrowane dla kobiet” 1887, nr 21.

Internet

- Dawny pałac Leona Sapiehy*, [online] Lwów: Centrum historii miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej, <http://www.lvivcenter.org/pl/uid/picture/?pictureid=600>
- Fioranelli M., Gianfaldoni R., Gianfaldoni S., Lotti T., Rocca M.G., Tchernev G., Wollina U., *History of the Baths and Thermal Medicine*, „Open Access Maced J Med”, Sci. 2017 Jul 25; 5(4), <https://pdfs.semanticscholar.org/e069/80038c98ff2fb15a6b40f23121b06302351c4.pdf>
- Jaroszewska A., *Hippokrates na nowo poznany*, „Ethics in Progress Quarterly” 2012, vol. 3, <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4kuMVt25HvcJ:https://pressto.amu.edu.pl/index.php/eip/article/download/10459/9998+&cd=1&hl=pl&ct=clnk&gl=pl&client=firefox-b-d>
- Kieniewicz S., *Sapieha Adam*, [online] Warszawa: Narodowy Instytut Audiowizualny, <https://www.isb.nina.gov.pl/a/biografia/adam-sapieha>
- Kieniewicz S., *Sapieha Leon*, [online] Warszawa: Narodowy Instytut Audiowizualny, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/leon-sapieha-marszalek>
- Kieniewicz S., *Sapieżyna (z domu Zamoyska) Jadwiga*, [online] Warszawa: Narodowy Instytut, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jadwiga-sapieżyna-z-domu-zamoyska>

The travels of Jadwiga Sapięha nee Zamoyska

Summary

The main aim of the article is to discuss the travels of duchess Jadwiga Sapięha nee Zamoyska. In her life she experienced painful moments – seven out of her eight children died at various ages. In order to improve their health she left for health resorts, which she continued even after her children's deaths. She travelled as a tourist, visited her family scattered around Europe, received various treatments together with her husband in various spas. Her travels entailed considerable activity. She travelled to remote destinations from the perspective of her contemporary times: she visited northern Africa, rested at the French Riviera or the Alps.

Key words: health resort, travel, sicknesses, Gräfenberg, Jadwiga Sapięha nee Zamoyska